

Język i językoznawstwo w przestrzeni paradygmatów

Piotr Stalmaszczyk

Uniwersytet Łódzki

1. Wstęp. Przestrzeń paradygmatów

Prace poświęcone hipotezom i teoriom naukowym często posługują się metaforami. Wybitny fizyk, Richard Feynman, odwoływał się do metafory sita, przez które przechodzą (lub nie) poszczególne prawa (Feynman 1963/1998: 25), natomiast filozof Karl Popper przywołał w *Logice odkrycia naukowego* aforyzm Novalisa „Hipotezy są sieciami: ten tylko złowi, kto je zarzuca” (Popper 1959/2002: 17), a następnie doprecyzował: „Teorie są sieciami, chwytającymi to, co nazywamy »światem«: służą do racjonalnego ujmowania, wyjaśniania i opanowywania świata. Celem naszych wysiłków jest to, by oczka tych sieci były coraz drobniejsze” (Popper 1959/2002: 53). Celem niniejszego tekstu jest pokazanie, jak definicje języka i językoznawstwa funkcjonują w metaforycznej przestrzeni różnych paradygmatów. Poniżej omówię pojęcie paradygmatu w ujęciu Thomasa Kuhna, a następnie różne sposoby rozumienia tego pojęcia i jego przydatność w badaniach językoznawczych. W dalszej części artykułu zaproponuję wyodrębnienie trzech paradygmatów (formalnego, mentalistycznego oraz komunikacyjnego) i odniosę je do wybranych koncepcji językoznawczych. Ze względu na przeglądowy charakter artykułu, uwzględniam dość obszerną literaturę przedmiotu, przede wszystkim w języku polskim¹.

W wizji filozofii nauki propagowanej przez Kuhna „istnienie paradygmatu wyznacza problem do rozwiązania” (Kuhn 1962/2001: 60), a sam paradygmat rozumiany jest jako przyjęty model, wzorzec, czy „powszechnie uznawane osiągnięcia naukowe, które w pewnym czasie dostarczają społeczności uczonych modelowych problemów i rozwiązań” (Kuhn 1962/2001: 10). Pojęcie paradygmatu związane jest z przyjęciem założenia o istnieniu tradycji badawczej

¹ Niniejszy tekst stanowi fragment większej całości, Stalmaszczyk (w druku); wykorzystuję tu również ustalenia z moich wcześniejszych prac, zwłaszcza: Stalmaszczyk 2015, 2018.

i historycznych uwarunkowaniach uprawiania nauki. Paradygmat wskazuje na to, że „pewne akceptowane wzory faktycznej praktyki naukowej [...] tworzą model, z którego wyłania się jakaś szczególna, zwarta tradycja badań naukowych” (Kuhn 1962/2001: 34), a „nowy paradygmat narzuca nowe, bardziej restryktywne określenie przedmiotu badań danej dziedziny” (Kuhn 1962/2001: 47).

Na temat rozwoju i rozumienia pojęcia paradygmatu istnieje olbrzymia literatura. Daniel Cedarbaum (1983), pisząc o inspiracjach i źródłach teorii Kuhna, zwrócił uwagę na podobne użycie terminu „paradygmat” już przez Georga Christopha Lichtenberga w drugiej połowie XVIII w. (na oznaczenie wzorców pojawiających się przy objaśnianiu zjawisk naturalnych), a także przez Ludwiga Wittgensteina, w *Gramatyce filozoficznej* i *Dociekaniach filozoficznych* (w polskim przekładzie *Dociekań* użyty został termin „wzorzec”)². Z prac w języku polskim na temat pojęcia paradygmatu i Kuhnowskiej koncepcji rozwoju nauki warto przywołać podstawowe opracowania Kazimierza Jodkowskiego (1987, 1990), z nieco nowszych prac monografię na temat relatywizmu we współczesnej filozofii analitycznej Adama Chmielewskiego (2014), rozprawy Kazimierza Jan-kowskiego (2016, 2017), a w kontekście socjologii nauk o języku opracowanie Aleksandra Kiklewicza (2016), metodologiczne rozważania Zdzisława Wąsika (1987) oraz Adama Pawłowskiego (2010), a także krytyczne omówienie paradygmatów językoznawstwa przez Tomasza Nowaka (2013) i Daniela Słapka (2017)³.

Równie obszerna jest literatura krytykująca założenia metodologiczne przyjęte przez Kuhna i wykazująca ograniczenia jego teorii (w tym pojęcia paradygmatu); w języku polskim, na gruncie rozważań dotyczących metod empirycznych w językoznawstwie, pisał na ten temat Adam Pawłowski, stwierdzając wprost:

Z perspektywy kilkudziesięciu lat należy stwierdzić, że naukowawcze rozważania Kuhna straciły atrakcyjność, ukazując przy okazji swoją merytoryczną miałość. Najślabszym ogniwem jego koncepcji jest pojęcie paradygmatu, które swój sukces zawdzięcza tak ogólnikowej definicji, że każdy może podstawić pod nią nieco inne treści, nadając przy okazji nie zawsze jasnym wypowiedziom walor naukowości [...]. Ponadto pojęcie paradygmatu niesłusznie stygmatyzuje każdą dyscyplinę nauki jako słabo rozwiniętą (przed pojawieniem się pierwszego paradygmatu) lub dojrzałą (po jego stworzeniu). Z założeń teorii Kuhna wynika też, iż tzw. okres przedparadygmatyczny jest nienaukowy, a każdy kolejny paradygmat obala poprzedni jako mniej efektywny pod względem poznawczym. Tak jest, jego zdaniem, w naukach

² Rogalski (2012: 107, przypis 1) podkreśla, że Wittgenstein „stosował ten termin jako klucz do zrozumienia roli modeli (stereotypów) w kształtowaniu się niektórych pojęć w filozofii nauki poprzez wskazanie typowych dla tych pojęć przykładów”.

³ W pracy Stalmaszczyk (w druku) przedstawiam obszerniejszy przegląd literatury tematu, również w kontekście postępu w badaniach filozoficznych oraz interdyscyplinarności; tutaj koncentruję się przede wszystkim na rozważaniach dotyczących nauk humanistycznych i społecznych.

przyrodniczych. [...] Nauki społeczne (a więc lingwistyka), o ile miałyby znaleźć się w tym dostojnym gronie, powinny więc podążać tą samą drogą (Pawłowski 2010: 122).

Nieco dalej ten sam badacz stwierdza, że:

na podstawie pobieżnej analizy użyć tego terminu [paradygmat] w literaturze l i n g w i s t y c z n e j i w praktyce komunikacyjnej można stwierdzić, że kryje się pod nim pojęcie bliższe i intuicyjnie jaśniejsze, a mianowicie t e o r i a [...]. Teoriami realizowanymi przez różne nurty i szkoły badawcze były lub są językoznawstwo historyczno-porównawcze, strukturalizm, generatywizm i nauki kognitywne (Pawłowski 2010: 123, wyróżnienia w oryginale).

W poniższych częściach omówię paradygmaty w badaniach językoznawczych, ale najpierw należy kilka słów poświęcić paradygmatowi rozumianemu jako narzędzie postrzegania i tworzenia świata.

2. Paradygmaty a postrzeganie i tworzenie świata

W przyjętym poniżej rozumieniu terminu, paradygmat oznacza jednak coś innego niż teoria. Paradygmat jest pojęciem nadrzędnym w stosunku do teorii, a jednym z jego konstytutywnych elementów jest możliwość nowego postrzegania i tworzenia świata. Uważam ponadto, że klasyczna praca Kuhna dostarcza wygodnego narzędzia do analizy i opisu teorii, również poza naukami ścisłymi. W literaturze poświęconej paradygmatom często twierdzi się, że to pojęcie nie ma zastosowania w naukach humanistycznych (sam Kuhn wypowiada się na ten temat dość sceptycznie)⁴ oraz że bardziej metodologicznie uzasadnione byłoby przywołanie teorii programów Imre Lakatosa⁵. Jednakże, nieco paradoksalnie, brak ścisłego zdefiniowania pojęcia paradygmatu umożliwia wykorzystanie koncepcji Kuhna (choć niekoniecznie z przyjęciem wszystkich oryginalnych założeń i tez) do analiz w obrębie nauk społecznych i humanistycznych. Oczywiście nie chodzi o samo odniesienie do terminu „paradygmat” (co jest praktyką powszechną w refleksji metodologicznej prawdopodobnie każdej dyscypliny naukowej), ale o odpowiednią perspektywę metodologiczną. Samo podejście Kuhna stało się paradygmatem dla teorii wiedzy, a w analizie nauki i wiedzy naukowej zaczął rozwijać się

⁴ „Pozostaje też sprawą otwartą, czy którakolwiek z dyscyplin nauk społecznych w ogóle osiągnęła już jakiś paradygmat” (Kuhn 1962/2001: 41). Zob. rozważania w języku polskim, m.in. w: Niżnik (1979); Jankowski (2017).

⁵ Zob. np. obszerne omówienie zagadnienia w: Kardela (2011a); Nowak (2013).

paradygmat kognitywny (inspirowany zarówno metodologicznymi propozycjami Kuhna, jak i rozwojem psychologii poznawczej oraz badań nad sztuczną inteligencją). Obszernie pisał na ten temat m.in. Marc De Mey (1982), który określił paradygmat jako „kognitywną strukturę kształtującą oczekiwania i wytyczającą działania badawcze” (De Mey 1982: xviii).

Klasyczne uzasadnienie posługiwania się pojęciem paradygmatu w szeroko pojętych badaniach socjologicznych można znaleźć w opracowaniu Gibsona Burrella i Garetha Morgana (1979), którzy przyjmują, że współczesna teoria społeczna może być właściwie zrozumiana poprzez wprowadzenie czterech współistniejących paradygmatów związanych z metateoretycznymi założeniami dotyczącymi zarówno natury nauk społecznych, jak i natury społeczeństwa (Burrell, Morgan 1979: viii, 36). W literaturze polskiej stosunkowo wcześniej o zastosowaniu pojęcia paradygmatu w naukach społecznych pisał Józef Niżnik, rozumiejąc paradygmat jako „warunki metodologiczne poznania” (Niżnik 1979: 143)⁶. O paradygmatach i „głównych nurtach” w ekonomii pisze w literaturze polskiej m. in. Zbigniew Madej, który traktuje dorobek Kuhna „jako inspirację, a nie literalnie pojęte wytyczne” (Madej 2011: 161–162). Jest to podejście przyjęte również w niniejszej pracy. Paradygmatom w pedagogice (na przykładzie pedagogiki specjalnej) poświęcona jest rozprawa Amadeusza Krausego (zob. Krause 2010 i zwięzłe omówienie w Krause 2011), natomiast Dariusz Kubinowski zwraca uwagę na to, że „pedagogika jest i powinna być nauką wieloparadygmatyczną” (Kubinowski 2019: 84).

Powyżej wspomniałem o braku w *Strukturze rewolucji naukowych* ścisłego zdefiniowania pojęcia paradygmatu. Margaret Masterman (1970) zidentyfikowała w pracy Kuhna aż dwadzieścia jeden określeń paradygmatu i wyróżniła trzy bardziej ogólne sposoby rozumienia tego kluczowego pojęcia (zob. Masterman 1970: 65):

- paradygmat metafizyczny, czyli metaparadygmat (*metaphysical paradigm, metaparadigm*);
- paradygmat socjologiczny (*sociological paradigm*);
- paradygmat artefaktów w rozumieniu konstruktywistycznym (*artefact or construct paradigm*).

Paradygmat w znaczeniu metafizycznym pełni funkcję zbioru przekonań i założeń regulujących sposób postrzegania rzeczywistości (nowy „teoriopoznawczy punkt widzenia”), paradygmat socjologiczny zapewnia względną jednomyślność uczonych w kwestiach związanych z uprawianiem nauki („zbiór nawyków naukowych”), natomiast paradygmat w wymiarze konstruktywistycznym dostarcza

⁶ Pomijam w tych rozważaniach prace poświęcone paradygmatom w naukach prawniczych, przyrodniczych i ścisłych.

artefaktów, czyli wzorcowych rozwiązań problemów badawczych („wytwory działań uczonych”)⁷. Dla Masterman najważniejsza jest koncepcja paradygmatu w ujęciu konstruktywistycznym (ponieważ związana jest z kwestią rozwiązywania problemów badawczych), w poniższych rozważaniach na plan pierwszy wysunie się jednak pojęcie paradygmatu metafizycznego (metaparadygmatu) jako związane z nowym postrzeganiem rzeczywistości. Częściowo pod wpływem uwag Masterman, Kuhn, w „Postscriptum z 1969 r.”, podkreśla socjologiczny wymiar swoich ustaleń i proponuje wprowadzenie ‘matrycy dyscyplinarnej’ (*disciplinary matrix*), jako terminu bardziej jednoznacznego niż paradygmat, i szerszego niż ‘przykład’ (*exemplar*) (Kuhn 2001: 315). W poniższych rozważaniach termin paradygmat używany jest w sensie ogólnym (czyli bliższym Kuhnowskiej matrycy dyscyplinarnej).

Natomiast polska badaczka, Alina Motycka, rozróżnia paradygmat w znaczeniu metodologicznym (odnoszący się do nauk przyrodniczych) oraz epistemologicznym (odnoszący się do filozofii):

Paradygmat jako wzorec widzenia i sposób organizowania (porządkowania) materiału doświadczenia odnosi się do myślenia w ogóle, które w obszarze gnoseologicznym, a więc zorientowanym na uzyskiwanie wiedzy, wymaga zadanej (przyjętej niejako z góry) ogólności, aby poprzez to, co ogólne, móc trafić do tego, co konkretne: trzeba najpierw dysponować wzorcem-modelem porządkowania materiału doświadczenia, aby materiał taki zgodnie z przyjętym wzorcem ułożyć i aby wedle tego ogólnego wzorca rozumieć świat (Motycka 2005: 121–122).

Filozofia jest w tym ujęciu paradygmatem w znaczeniu epistemologicznym, a teorie filozoficzne (oraz, można dodać, językoznawcze) spełniają rolę wzorców widzenia i rozumienia świata (i języka).

Również Barbara Tuchańska widzi konieczność dookreślenia Kuhnowskiego pojęcia paradygmatu z dwóch co najmniej punktów widzenia: metateoretycznego i funkcjonalistycznego. Paradygmat rozważany z metateoretycznego punktu widzenia jest pewną strukturą poznawczą, wiedzą, układem przekonań naukowych i filozoficznych; paradygmat z funkcjonalistycznego punktu widzenia jest podstawą i wzorem praktyki badawczej – jest strukturą metodologiczną regulującą działania poznawcze uczonych i jest strukturą gnoseologiczną oferującą sposób widzenia i rozumienia świata (zob. Tuchańska 1987: 70–71; Jodkowski 1990: 142–143).

Dla potrzeb dalszych rozważań przyjmuję szerokie rozumienie paradygmatu, bliskie zaproponowanemu przez Zbigniewa Madeja (w kontekście nauk ekonomicznych):

⁷ Zob. Masterman (1970: 65) i omówienie w: Jankowski (2016: 217–220).

Paradygmaty są konstrukcjami myślowymi z zakresu epistemologii, służącymi do badania zjawisk naukowych występujących w różnych dyscyplinach. Środowiskiem paradygmatów jest świat idei. Nie mają one swoich desygnatów w świecie materialnym, nie opisują rzeczy lub osób, lecz wytwory ludzkiego umysłu. Należą do zespołu pojęć oznaczających symbole, główne cechy, wzorce i modele, a także fundamentalne założenia teorii, szkół i dyscyplin naukowych (Madej 2011: 162).

Charakterystyczne jest też stanowisko Piotra Duchlińskiego, który proponuje rozumienie filozofii/metafizyki jako paradygmatu, czyli „swoistego epistemologicznego wzorca – modelu widzenia organizującego całość ludzkiego doświadczenia” (Duchliński 2015: 10), albowiem „z punktu widzenia filozofii nauki fakty filozoficzne przyjmujemy nie na podstawie bezpośredniego doświadczenia świata, tylko na podstawie uprzedniej akceptacji określonej tradycji badawczej (paradygmatu filozoficznego)” (Duchliński 2016: 162). Podobne rozumowanie można zastosować także do *faktów językoznawczych*.

W obrębie neuronauki poznawczej (*Cognitive Neuroscience*) Mateusz Hohol (2013/2017) wyróżnia trzy konkurencyjne paradygmaty: paradygmat komputerowy, paradygmat inspirowany perspektywą psychologii ewolucyjnej oraz paradygmat umysłu ucieleśnionego-osadzonego w kulturze (ang. *embodied-embedded mind*). Ponadto Hohol zauważa, że „przyjęcie określonego paradygmatu wpływa na wybór heurystyk oraz schematów interpretacyjnych”, a poszczególne paradygmaty:

[...] wpływają na:

- a) wzbogacenie wiedzy towarzyszącej o dane z różnych dziedzin nauki,
- b) wyznaczenie celów badawczych,
- c) przyjęcie określonej wizji antropologicznej, w tym filozoficznych poglądów na funkcjonowanie umysłu (Hohol 2013/2017: 87).

Podobne uwagi można sformułować pod adresem zmiany paradygmatycznej w badaniach nad językiem, a przyjęcie „określonej wizji antropologicznej” wiązałoby się z filozoficznymi poglądami na naturę języka. O paradygmatach antropologii obszernie pisze m.in. Alan Barnard, tak uzasadniając posługiwanie się tym pojęciem w obrębie badań antropologicznych:

Przez perspektywę teoretyczną rozumiemy zazwyczaj ogólną teorię, którą czasami nazywa się ramą teoretyczną lub ogólnym sposobem patrzenia na świat. W antropologii niekiedy nazywamy coś takiego kosmologią, jeśli przypisuje się „tradycyjnej” kulturze, albo paradygmatem, jeśli przypisuje się go zachodnim naukowcom (Barnard 2000/2008: 37).

Jak podkreśla Alan Chalmers, każdy paradygmat „rozpatruje świat jako obiekt złożony z zupełnie różnych rzeczy” (Chalmers 1982/1997: 128). Paradygmaty

związane są nie tylko ze ‘sposobem widzenia świata’, ale że wręcz ‘tworzą światy’, w sensie zaproponowanym przez Nelsona Goodmana⁸. Pokrewna myśl widoczna jest również już w *Strukturze rewolucji naukowych*, zwłaszcza w rozdziale „Rewolucje jako zmiany sposobu widzenia świata”, który rozpoczyna się następującym stwierdzeniem:

Historyk nauki, który bada dawne prace naukowe z punktu widzenia współczesnej historiografii, może nabrać przekonania, że kiedy paradygmat ulega zmianie, wraz z nim zmienia się i świat. Kierując się nowym paradygmatem, uczeni stosują nowe przyrządy i widzą nowe obszary rzeczywistości (Kuhn 1962/2001: 197).

Należy jednocześnie podkreślić, że tak rozumiane ‘tworzenie świata’ nie ma nic wspólnego z relatywizmem poznawczym, czyli tezą, że „nowoczesna nauka jest tylko »mitem«, »narracją« lub »społeczną konstrukcją«, jakich wiele” (Sokal, Bricmont 1998/2004: 10), a raczej wynika z faktu, że, jak to ujął Hilary Putnam, „świat nie jest wyrobem gotowym” (Putnam 1983/1998: 235). W tytule niniejszego szkicu posługuję się metaforą „przestrzeni paradygmatu”. Możliwa jest również w tym kontekście metafora „sposobu widzenia”: teorie i paradygmaty stają się wariantami widzenia otaczającej rzeczywistości⁹.

Z powyżej przytoczonym stwierdzeniem Putnama ciekawie współbrzmi refleksja Alfreda Tarskiego na temat języka potocznego: „Język potoczny nie jest niczym »gotowym«, skończonym, o wyraźnie określonych granicach” (Tarski 1933/1995: 29). Współczesne językoznawstwo, co najmniej od czasów de Saussure’a, doskonale sobie z tego faktu zdaje sprawę, co jednakże wcale nie jest oczywiste w postrzeganiu językoznawstwa przez logików, jako charakterystyczną można tu przytoczyć uwagę Grzegorza Malinowskiego, według którego zasadnicza różnica pomiędzy logiką a językoznawstwem polega na tym, że „standardem współczesnej logiki jest konstrukcja symbolicznych języków i teorii ich znaczenia”, natomiast „językoznawstwo traktuje języki (etniczne) jako twory zastane” (Malinowski 2007: 199). Prawdopodobnie Malinowski chciał podkreślić to, że logika tworzy swoje języki, natomiast języki naturalne istnieją niezależnie od koncepcji językoznawczych¹⁰.

⁸ Zob. Goodman (1978/1997: 15–26). Por. Jodkowski (1987: 463): „Wiedza »milcząca«, jaką uczony czerpie z paradygmatu, powoduje zmianę percepcji świata, nie tylko jej interpretacji”.

⁹ Takie rozumienie metafory „sposobu widzenia” zawdzięczam poświęconej kulturze wizualnej książce Konrada Chmieleckiego *Widzenie przez kulturę* (2018). Chmielecki nawiązuje do angielskiego krytyka, Johna Bergera, który w *Sposobach widzenia* stwierdził, że „sposób, w jaki postrzegamy rzeczy, zależy od naszej wiedzy lub wiary” (Berger 1972/2008: 8). Jak podkreśla Chmielecki (2018: 245) „w ten sposób wiedza zostaje połączona ze »sposobami widzenia« rzeczywistości”.

¹⁰ Nieporozumienia dotyczące wzajemnego postrzegania swoich dyscyplin przez językoznawców i logików wymagałyby osobnego opracowania, zob. omówienie w: Lechniak (2016). O ‘języku

3. Paradygmaty w badaniach nad językiem

Również w obszarach badań bliższych językoznawstwu posługiwanie się paradygmatem jako oczywistym narzędziem metodologicznym, a eksplicytnie odniesienia do pojęcia paradygmatu są częste i owocne. Pojęciem tym posługują się nauki o komunikacji, socjologia i socjolingwistyka. Jan Paweł Hudzik, w wykładach z filozofii mediów, wprowadza (za innymi badaczami) następujące paradygmaty badań nad nowymi mediami (Hudzik 2017: 21):

- paradygmat krytyczny (związany z tradycją szkoły frankfurckiej);
- paradygmat empirycystyczny (rozwijany m. in. przez Manuela Castellsa);
- paradygmat interpretacyjno/kulturowy (proponujący nowe odczytania dokonań np. Waltera Benjamina, Harolda Innisa czy Marshalla McLuhana).

W obszernym opracowaniu dotyczącym paradygmatów w naukach o komunikacji (z nawiązaniem do szeroko pojętego strukturalizmu oraz semiotyki) francuski badacz Bruno Ollivier definiuje paradygmat jako „zespół teorii naukowych, wraz z jego pojęciami, metodami i organizacją społeczną, tworzących spójną całość” (Ollivier 2007/2010: 393). Pojęciem paradygmatu szeroko posługuje się antropologia (np. cytowany powyżej Barnard 2000/2008) i językoznawstwo antropologiczne/antropologia lingwistyczna (np. Duranti 1997, 2003, 2015; a w polskiej literaturze Chruszczewski 2011, 2013; zob. też uwagi poniżej)¹¹.

W kontekście nauk zajmujących się językiem można postawić trzy pytania: 1/ czy pojęcie paradygmatu można odnieść do językoznawstwa? W przypadku (przyjętej poniżej) pozytywnej odpowiedzi na to pytanie pojawiają się dwa kolejne: 2/ jakie paradygmaty można wyróżnić? 3/ czy paradygmaty językoznawcze są na siebie wzajemnie przekładalne? To ostatnie pytanie dotyczy (nie)współmierności paradygmatów, czyli różnych „sposobów widzenia świata i uprawiania w nim nauki” (Kuhn 1962/2001: 24). Zgodnie z przytoczonym stanowiskiem Kuhna, obecność paradygmatów w językoznawstwie oznaczałyby, między innymi, różne sposoby analizowania i definiowania języka. Praktycznie wszystkie teorie językoznawcze starają się odpowiedzieć na dwa podstawowe (i ściśle ze sobą powiązane) pytania: „czym jest język?” oraz „co stanowi przedmiot badań językoznawczych?”. Odpowiedzi na te pytania formułowane są w obrębie danej teorii, albowiem „często projekt aparatu przeznaczonego do rozwiązywania problemu jest bezpośrednio oparty na teorii paradygmatycznej” (Kuhn 1962/2001: 60). Ta uwaga sugeruje, że rozwiązania terminologiczne przyjęte w różnych teoriach/para-

logiki’ i ‘języku lingwistyki’ pisze Tałasiewicz (2006). Oczywiście, logika może być również traktowana jako język, temat ten zdecydowanie wykracza jednak poza zakres niniejszych rozważań.

¹¹ Do pojęcia paradygmatu w antropologii kulturowej Franza Boasa wielokrotnie odwołuje się Kopyczyńska (2012).

dygmatach są jedynie pozornie tożsame, ale jak podkreśla Kazimierz Jodkowski „niewspółmierność terminów naukowych nie musi jednak zawsze prowadzić do impasu. Istnieje sposób unikania go przez wzajemne tłumaczenie jednych teorii na język innych teorii” (Jodkowski 1987: 463).

W podobnym kierunku zmierzają rozważania Witolda Starnawskiego dotyczące wielości paradygmatów (na przykładzie badań w obrębie współczesnej pedagogiki):

Współcześnie przyjmuje się, że nie można mówić o jednym paradygmacie, pojęcie to zakłada bowiem ich wielość, a to z kolei prowadzi do problemu komunikowalności, „tłumaczenia” i porównywalności teorii. Wydaje się, że nie da się dziś utrzymać tezy o niewspółmierności teorii w takim znaczeniu, że zmiana paradygmatu powodowałaby zerwanie komunikacji i całkowitą nieprzekładalność treści opisywanych przez teorie; trudno byłoby wówczas wyjaśnić jak to możliwe, że zwolennicy jednej teorii mogą rozumieć inną (Starnawski 2011: 61)¹².

Jak zauważa Carlos Santana, odpowiedź na pytanie „czym jest język?” zakłada przyjęcie jednej z trzech klas ontologii: psychologicznej (związanej z badaniem aktywności mentalnej przy procesowaniu języka), społecznej (związanej z badaniem bytu społecznego) lub abstrakcyjnej (badanie bytu abstrakcyjnego, na wzór bytów matematycznych – zob. Santana 2016: 501–502). Filozofowie i logicy zazwyczaj byli świadomi przyjmowanych przez siebie założeń i konsekwencji ontologicznych. Charakterystyczna jest tu wypowiedź Henryka Stonerta: „Najnowsze badania logiczne doprowadziły nas do uświadomienia sobie, że u podstaw języków i teorii zawsze leży jakaś ontologia” (Stonert 1964: 49). Stonert pisze o języku nauki, ale konsekwencje ontologiczne przyjmowanych założeń i definicji są równie istotne w badaniach i teoriach językoznawczych¹³. Również Kuhn, w „Postscriptum z 1969 r.”, wspomina o paradygmatach określających odpowiednie ontologie i mówi o bytach, którymi teorie „zaludniają przyrodę” (Kuhn 1962/2001: 354).

Powyższe podejście wydaje się bliskie również definicji zaproponowanej, w odmiennej tradycji metodologicznej i przy użyciu innego aparatu terminologicznego, przez Ludwika Flecka dla *stylu myślowego*, czyli ukierunkowanego

¹² W pracy Stalmaszczyk (2015) formułuję tezę o *nieprzetłumaczalności* paradygmatów językoznawczych (na przykładzie wybranej terminologii strukturalizmu i generatywizmu), zwracam tam uwagę na kontekstowy charakter definicji języka i gramatyki, co nie jest jednoznaczne z ‘zerwaniem komunikacji’, o którym wspomina Starnawski. Nieprzetłumaczalność teorii i paradygmatów nie wyklucza ich *porównywalności*.

¹³ Słapek (2017) poświęca uwagę ontologii języka w kontekście rozważań metajęzykoznawczych, natomiast Gajda (2016) pisze o założeniach ontologiczno-epistemologicznych przyjmowanych w wybranych teoriach językoznawczych. Ontologia języka może być też rozumiana jako dział analitycznej filozofii języka, zob. Biłat (2010).

postrzegania „wraz z odpowiednią obróbką myślową i rzeczową tego, co postrzeżane” (Fleck 1986/2006: 121). Tak rozumiany styl myślowy modeluje i „współokreśla kształt tego, co badacz uzna za rzeczywistość empiryczną” (Szlachcic 2006: 38–39). Henryk Kardela (2011a, b) postuluje spojrzenie na współczesne językoznawstwo właśnie jako na forum ścierania się stylów myślowych (w rozumieniu Flecka) lub naukowych programów badawczych (w rozumieniu Lakatosa) raczej niż jako na rewolucyjne zmiany paradygmatów (w rozumieniu Kuhna)¹⁴.

Jednakże dla potrzeb niniejszego tekstu zakładam, że można zasadnie mówić o językoznawczych paradygmatach, a zmianę paradygmatu rozumiem zarówno jako „zmianę sposobu widzenia świata” (czyli w interesującym mnie przypadku języka i językoznawstwa), jak i zmianę sposobu stawiania problemów i „rosnącej zgodności poglądów dotyczących natury ich rozwiązań” (Ayer 1982/2000: 22), a także zmianę przyjętej ontologii oraz zmianę sposobu prowadzenia argumentacji.

4. Pluralizm paradygmatów w językoznawstwie

Rozważania dotyczące paradygmatów w językoznawstwie przynależą do zakresu metalingwistyki, rozumianej tu zarówno jako teoria lingwistyki jak i epistemologia językoznawstwa oraz krytyka idei językoznawczych¹⁵. Natomiast przyjęte poniżej pojęcie *pluralizmu paradygmatów* inspirowane jest pluralizmem w logice i pytaniem o wielość logik (zob. np. Czernecka-Rej 2018, Russell 2018)¹⁶. Współczesne debaty prowadzone w ramach filozofii logiki i dotyczące wielości logik wskazują na następujące trzy możliwości: logiczny monizm, logiczny pluralizm, logiczny nihilizm¹⁷. Mimo wszelkich różnic zachodzących pomiędzy filozofią logiki a filozofią językoznawstwa, przeniesienie tej terminologii na grunt

¹⁴ Na temat (różnie rozumianych) programów badawczych w językoznawstwie, zob. także: Gajda (2016), Nowak (2013), Słapek (2017) i krótkie omówienie poniżej.

¹⁵ Zob. rozważania dotyczące nauki, metanauki, lingwistyki i metalingwistyki w: Gruzca 1983/2017. Por. też szersze podejście Piotra Żmigrodzkiego, który definiuje metalingwistykę jako systematyczną refleksję „nad sposobami uprawiania językoznawstwa, nad konkretnymi jego przejawami, osiągnięciami poszczególnych szkół badawczych, podatnością określonych problemów na analizę lingwistyczną, zależnością między sposobami uprawiania nauki a sytuacją społeczną, kulturalną itp.” (Żmigrodzki 2006: 58). W ujęciu tego badacza metalingwistyka jest „krytyką idei językoznawczej, ale przede wszystkim krytyką tekstu językoznawczego” (Żmigrodzki 2006: 59).

¹⁶ Stanisław Gajda (1998), w kontekście przeobrażeń teorii językoznawczych, wspomina o wieloparadygmatowości i tolerancyjnym paradygmatycznym pluralizmie.

¹⁷ Zob. Cotnoir (2019), Russell (2018). Jak zauważa Czernecka-Rej (2018: 67) za wyborem każdej logiki „stoją mocne, choć często nieuświadomione, założenia filozoficzne, których nie wolno ignorować”. Podobne zastrzeżenie dotyczy wyboru paradygmatu w językoznawstwie.

metalingwistyki wydaje się zasadne i skutkuje postulowaniem następujących możliwości:

- paradygmatyczny monizm (tylko jeden paradygmat dostarcza poprawnego opisu rzeczywistości językowej);
- paradygmatyczny pluralizm (więcej niż jeden paradygmat jest poprawny);
- paradygmatyczny nihilizm (żaden paradygmat nie jest poprawny).

Pluralizm paradygmatów zakłada ponadto możliwość wchłaniania elementów starszego paradygmatu przez nowszy. Dzieje językoznawstwa (oraz dyscyplin pokrewnych, np. antropologii lingwistycznej) dobrze ilustrują także różnego typu zmiany paradygmatów badawczych. Już wstępny rozdział *Kursu językoznawstwa ogólnego* („Rzut oka na historię językoznawstwa”) Ferdinanda de Saussure’a można potraktować jak wczesną próbę wyodrębnienia kolejnych paradygmatów w badaniach nad językiem i zwrócenie uwagi na różne rozumienie kluczowych dla dalszych badań pojęć, w tym przede wszystkim ‘języka’. Jak wiadomo, de Saussure wyróżnia cztery następujące po sobie fazy: gramatykę, filologię, gramatykę porównawczą i gramatykę historyczno-porównawczą, traktowaną jako „właściwie językoznawstwo” (Saussure 1916/1991: 27–32). Szwajcarski językoznawca wskazuje też na zmieniające się rozumienie pojęcie języka w poszczególnych fazach, zwłaszcza przy przejściu z gramatyki porównawczej, gdzie język był traktowany jako „organizm rozwijający się sam przez się”, do gramatyki historyczno-porównawczej ujmującej język jako „wytwór zbiorowego ducha grup językowych” (Saussure 1916/1991: 32). W ujęciu przyjętym w niniejszym artykule, byłby to bardzo wyraźny przykład zmiany paradygmatu badawczego.

Amerykański antropolog i autor licznych prac z zakresu antropologii lingwistycznej, Alessandro Duranti, bardzo wyraźnie wskazuje na zmiany paradygmatu w rozwoju antropologii lingwistycznej: od paradygmatu ‘dokumentacyjnego’ (związanego z działalnością Franza Boasa, badaniami terenowymi i wczesnym strukturalizmem), poprzez paradygmat ‘etnograficzno-socjolingwistyczny’ (związany z nowymi narzędziami teoretycznymi pozwalającymi na badanie użyc językowych w kontekście), po paradygmat zmieniających się wartości, koncentrujący się na formowaniu tożsamości, narracjach oraz ideologii¹⁸. Natomiast w podręcznikowym opracowaniu z zakresu antropologii lingwistycznej Duranti (1997) wymienia trzy paradygmaty użyteczne przy badaniu antropologicznych teorii języka: analizę strukturalistyczną, teorię aktów mowy i analizę konwersacyjną.

W ciekawy sposób pojęciem paradygmatu przy analizie teorii języka posługiwał się Jaakko Hintikka, fiński filozof i logik, współtwórca semantyki teorii-growej (*game-theoretical semantics*). Hintikka wyodrębnił i porównał dwa paradygmaty współczesnej teorii języka: rekursywny i strategiczny (Hintikka 1990:

¹⁸ Zob. Duranti (2003) oraz omówienie w Chruszczewski (2011).

181–182). Istotne jest tu spojrzenie na naturę reguł – w paradygmacie rekursywnym nawiązują one do gramatyki generatywnej Noama Chomsky’ego (i nie przekraczają poziomu reguł definicyjnych), natomiast w paradygmacie strategicznym nawiązują do pojęcia gry językowej u Wittgensteina i do semantyki teoriogrowej (i mają istotny element interpretujący). W nowszej literaturze polskojęzycznej o paradygmacie badań naukowych w lingwistyce Noama Chomsky’ego pisze Andrzej Krzysztof Rogalski, według którego badania Chomsky’ego „zaowocowały stworzeniem filozoficznych podstaw językoznawstwa oraz przyczyniły się do powstania nowego paradygmatu w celu stworzenia właściwej i całościowej nauki o języku” (Rogalski 2012: 197).

Wśród polskich językoznawców nie ma zgody co do samej liczby, chronologii, charakteru i zakresu poszczególnych paradygmatów, np. Franciszek Grucza w *Zagadnieniach metalingwistyki* (1983/2017) wyróżnia trzy paradygmaty: historyczno-porównawczy, strukturalistyczny oraz generatywno-transformacyjny, a Tadeusz Zgółka (1996) w krótkim opracowaniu dotyczącym zmian zachodzących w językoznawstwie polskim (przede wszystkim polonistycznym) wyodrębnia paradygmat historyczno-porównawczy, strukturalistyczny, a następnie stylistykę, socjolingwistykę i pragmalingwistykę. Zgółka wspomina również o ‘tradycji psycholingwistyki’, z której wywodzi nurt badań kognitywistycznych, oraz neurolingwistykę.

Ireneusz Bobrowski, w *Zaproszeniu do językoznawstwa* (1998), oraz w anglojęzycznej monografii poświęconej problemom metodologicznym i filozoficznym w językoznawstwie (Bobrowski 2015), postuluje istnienie następujących po sobie kolejnych paradygmatów, z podkreśleniem związków zachodzących pomiędzy językoznawstwem a filozofią nauki:

- indukcjonizm (reprezentowany przez językoznawstwo historyczno-porównawcze);
- weryfikacjonizm (reprezentowany przez strukturalizm);
- falsyfikacjonizm (reprezentowany przez generatywizm);
- postmodernizm (reprezentowany przez językoznawstwo kognitywne).

Jak zaznacza Bobrowski, w językoznawstwie paradygmaty mogą ze sobą koegzystować. Ponadto wcześniejsze paradygmaty mogą ulegać zmianom i modyfikacjom pod wpływem rozwoju ‘konkurencyjnych’ nurtów (dotyczy to również uwzględniania szerszego spektrum danych i problemów).

Inaczej podchodzi do zagadnienia Aleksander Kiklewicz, który wyróżnia następujące paradygmaty (Kiklewicz 2011: 87):

- formalistyczny (tradycyjny);
- semazjologiczny (intensjonalny);
- onomazjologiczny (ekstensjonalny, reistyczny);
- strukturalny;

- antropologiczny (poststrukturalistyczny);
- uniwersalistyczny (holistyczny).

W innym miejscu Kiklewicz wymienia natomiast paradygmaty językoznawstwa „w ujęciu historycznym” i są to: językoznawstwo tradycyjne, psychologiczne, strukturalne i antropologiczne (Kiklewicz 2016: 72).

Bogdan Walczak (2016), omawiając wpływ współczesnego językoznawstwa na inne dyscypliny humanistyczne, wymienia między innymi paradygmaty: strukturalistyczny, generatywno-transformacyjny, kulturowy (etnolingwistyczny) i komunikologiczny (komunikacyjny). Natomiast Stanisław Gajda (2013) zamiast o paradygmatach woli mówić o *nurtach* i wyróżnia trzy główne nurty w nowszych dziejach lingwistyki: „systemowy, skupiający uwagę na budowie języka; funkcjonalny, zajmujący się jego funkcjonowaniem; historyczny, badający genezę i dzieje języka (języków)” (Gajda 2013: 9). Jeszcze inaczej podchodzi do zagadnienia Maciej Grochowski, który wskazuje na dwa główne paradygmaty w językoznawstwie w XX w., wywodzące się z wprowadzonego przez de Saussure’a rozróżnienia pomiędzy *langue* a *parole*: strukturalizm (rozważania dotyczące systemu językowego) oraz poststrukturalizm (obejmujący badaniami również zjawiska mowy – zob. Grochowski 2011).

Z kolei Tomasz Nowak (2013) wskazuje na celowość odejścia od pojęcia paradygmatu na rzecz koncepcji programów lingwistycznych (w tradycji Imre Lakatosa), jako że „rozwój badań nad językiem być może wierniej modeluje filozoficzna koncepcja programów badawczych niż konkurencyjna wobec niej koncepcja paradygmatów naukowych” (Nowak 2013: 236).

Adam Pawłowski zauważa, że język jest bytem tak złożonym, że każda próba całościowego opisu musi prowadzić do eklektyzmu metodologicznego; sam wśród różnych punktów widzenia i orientacji badawczych wyróżnia następujące podejścia: psycholingwistyczne, neurofizjologiczne, socjologiczne, antropologiczne, semiotyczne, komunikacyjne, dydaktyczne, filozoficzne, retoryczno-perswazyjne, matematyczno-statystyczne i inżynierskie (Pawłowski 2010: 119–121).

Rolę paradygmatu w opisie zmian teorii językoznawczych omawia Katarzyna Jaszczółt (1989), przydatność tego pojęcia dla historiografii lingwistycznej kwestionują Keith Percival (1976) i Arleta Adamska-Sałaciak (1995). Wybitny gruziński językoznawca indoeuropeista, Thomas V. Gamkrelidze uważa natomiast, że pojęcie paradygmatu, mimo szeroko omawianych problemów interpretacyjnych jest bardzo przydatne w badaniach humanistycznych, a zwłaszcza w lingwistyce (zob. Gamkrelidze 2009). W krótkiej notatce na temat rozwoju „europejskiego (i amerykańskiego) językoznawstwa” gruziński badacz wyróżnia aż 7 paradygmatów: Gramatyka z Port-Royal, porównawcze językoznawstwo historyczne (m. in. F. Bopp, K. Brugmann i młodogramatycy, A. Meillet), ‘teoria jafetyczna’ N. Marra (czyli ideologiczna odpowiedź stalinowskiej pseudonauki na

rozwój językoznawstwa porównawczo-historycznego), językoznawstwo synchroniczne (dokonania zarówno F. de Saussure'a, jak i L. Bloomfielda, R. Jakobsona, J. Greenberga), gramatyka transformacyjno-generatywna Noama Chomsky'ego, teoria nostratyczna (zapoczątkowana przez Holgera Pedersena, rozwijana przez W. Ilicza-Switycza, a także J. Greenberga) oraz typologiczno-porównawcze językoznawstwo historyczne (R. Jakobson, W. Lehmann, P. Hopper, W. Iwanow, Th.V. Gamkrelidze). Do tej listy paradygmatów autor jest skłonny dodać rozwijaną przez siebie koncepcję paradygmatu biosemiotycznego.

Podobnie Piotr Chruszczewski, w opracowaniach z zakresu językoznawstwa antropologicznego, przyjmuje istnienie paradygmatów w badaniach antropologicznych jako stanowisko oczywiste i niekontrowersyjne i dokładniej omawia cztery takie paradygmaty (częściowo inspirowane poglądami Durantiego): paradygmat dokumentacyjny, paradygmat kulturowo-lingwistyczny, paradygmat transformacyjny, paradygmat komunikacyjno-dyskursywny (Chruszczewski 2011, 2013). Warto przywołać tu sposób postrzegania języka w kolejnych „paradygmatach badawczych językoznawstwa antropologicznego” postulowanych przez Chruszczewskiego (2013: 61–62):

- paradygmat dokumentacyjny: język jest postrzegany jako leksykon i gramatyka – jako struktury rządzące się zasadami, które reprezentują podświadome i arbitralne relacje między językiem jako systemem arbitralnym a rzeczywistością;
- paradygmat kulturowo-lingwistyczny: język jest postrzegany jako domena kulturowo zorganizowana i organizująca kulturę;
- paradygmat transformacyjny: język jest postrzegany jako społeczne osiągnięcie interakcyjne wypełnione wartościami indeksowymi (łącznie z wartościami ideologicznymi);
- paradygmat komunikacyjno-dyskursywny: język jest postrzegany jako domena zorganizowana kulturowo i komunikacyjnie, ale też organizująca kulturę i komunikację¹⁹.

Powyższe paradygmaty, ograniczone jedynie do lingwistyczno-antropologicznych badań nad językiem, kulturą i dyskursem, nie są rozłączne i czerpią z ustaleń z teorii wcześniejszych.

Barbara Lewandowska-Tomaszczyk rozróżnia paradygmaty generatywny i kognitywny w badaniach nad językiem, ale pisze również o językoznawstwie współczesnym, które opiera się „na paradygmacie kognitywnym o proveniencji generatywnej z jednej strony i kognitywistycznej z drugiej”

¹⁹ Dokładnemu omówieniu tych paradygmatów, a także stawianych przed nimi zadań, preferowanych jednostek analizy i metod zbierania danych, poświęcona jest monografia: Chruszczewski (2011).

(Lewandowska-Tomaszczyk 2008: 9). W paradygmatach proveniencji generatywnej można wprowadzić dalsze rozróżnienie na podejścia transformacyjne (‘szkoła Chomsky’ego’) i podejścia nietransformacyjne (np. różne gramatyki struktur frazowych). Taka perspektywa badawcza pozwala na przyjęcie następującego podziału (przy czym ‘językoznawstwo kognitywne’ jest tu rozumiane w tradycji szeroko pojętej kognitywistyki):

- paradygmaty językoznawstwa kognitywnego
 - proveniencji generatywnej
 - transformacyjne
 - nietransformacyjne
 - proveniencji kognitywistycznej
- paradygmaty językoznawstwa niekognitywnego

Przedstawiony tu przegląd – ograniczony do wyboru literatury w języku polskim – różnych podejść do zagadnienia paradygmatu w językoznawstwie wskazuje z jednej strony na rozwiązania dopuszczające proliferację paradygmatów/orientacji badawczych (np. Kiklewicz 2011, 2016; Pawłowski 2010), a z drugiej na podejścia ograniczające się do dwóch–trzech paradygmatów/nurtów (np. Gajda 2013; Grochowski 2011; Grucza 1983). Ponadto, podczas gdy niektórzy autorzy podważają sens posługiwania się pojęciem paradygmatu (np. Nowak 2013; Pawłowski 2010), inni przyjmują zasadność posługiwania się tym pojęciem (np. Zgółka 1996; Rogalski 2012). Dla jeszcze innych badaczy odniesienie do teorii paradygmatu jest metodologiczną koniecznością (np. Bobrowski 1998, 2015; Chruszczewski 2011, 2013). Bardzo różne są też założenia teoretyczne – zarówno metodologiczne, jak i ontologiczne – na podstawie których badacze wyróżniają poszczególne paradygmaty (w niektórych przypadkach można odnieść wrażenie klasyfikacji dość arbitralnej).

5. Paradygmaty, ontologia i argumentacja

Jak już zasygnalizowano powyżej, w przyjętym tu szerokim rozumieniu paradygmatów – inspirowanym (choć w różnym stopniu) pracami Kuhna, Goodmana, Santany i Chalmersa – ich funkcjonowanie związane jest z następującymi czynnikami²⁰:

- sposobem widzenia i tworzenia świata;
- przyjętą ontologią;
- sposobem prowadzenia argumentacji;

²⁰ Dokładne określenie relacji zachodzącej pomiędzy tak rozumianym paradygmatem a kanonicznym ujęciem Kuhna, a także teorią programów Lakatosa wymagałoby odrębnego studium.

a w niniejszym szkicu postuluję istnienie następujących możliwych paradygmatów w badaniach nad językiem:

- paradygmat *formalny* (język jako formalny obiekt badań);
- paradygmat *mentalistyczny* (język jako narzędzie myśli);
- paradygmat *komunikacyjny* (język jako narzędzie komunikacji).

Powyższe paradygmaty, rozumiane, za Zbigniewem Madejem (2011: 162) jako „konstrukcje myślowe z zakresu epistemologii”, badają fundamentalne założenia poszczególnych teorii językoznawczych. Przykładem pierwszego paradygmatu byłby zarówno formalnie zorientowany strukturalizm, jak i wczesne prace Noama Chomsky’ego oraz wszelkie późniejsze podejścia formalne (w tym gramatyki kategoriałne, gramatyki struktur frazowych i in.), drugi paradygmat byłby realizowany pod wpływem późniejszych prac Chomsky’ego, a bardziej współcześnie – biolingwistyki oraz niektórych podejść kognitywnych, zaś do paradygmatu komunikacyjnego zaliczam wszystkie podejścia koncentrujące się na szeroko pojętej komunikacji (w tym komunikacji kulturowej), również funkcjonalne, oraz analizy o charakterze pragmatycznym i krytyczno-dyskursywnym (a także nurty antropologiczne i etnolingwistyczne). Przyjęta tutaj propozycja do pewnego stopnia odzwierciedla trzy klasy ontologii omawiane w przywołanej powyżej pracy Santany (2016), a poszczególne paradygmaty koncentrowałyby się na, odpowiednio, bytach abstrakcyjnych, psychicznych/mentalnych i społecznych.

Warto podkreślić, że nie postuluję tu istnienia odrębnego paradygmatu generatywnego uważam bowiem, że historię rozwoju myśli generatywnej Noama Chomsky’ego można opisać raczej jako przykład przejścia od paradygmatu formalnego do paradygmatu mentalistycznego²¹. Różnica w pojmowaniu języka w tych dwóch paradygmatach ma fundamentalny charakter ontologiczny: w paradygmacie formalnym język jest artefaktem, natomiast w paradygmacie mentalistycznym jest rodzajem naturalnym. Przyjmuję tu takie rozumienie rodzajów naturalnych, które odnosi je do konkretnych teorii, czyli w przypadku języka byłoby to odniesienie do generatywizmu, z wprowadzonym rozróżnieniem przez Chomsky’ego języka zinternalizowanego (*I-language* – rodzaju naturalnego w paradygmacie mentalistycznym) i języka uzewnętrznionego (*E-language* – artefaktu)²².

Ważne podejście do teorii języka, nie tylko w kontekście niniejszych rozważań, proponuje kanadyjski filozof Charles Taylor, który wyróżnia dwa typy teorii

²¹ Szerzej na temat paradygmatów w językoznawstwie generatywnym piszę w Stalmaszczyk (2018).

²² Zob. Chomsky (1986, 1995, 2002, 2016). Szerzej na temat rodzajów naturalnych, z odniesieniem do klasycznych prac Kripkego i Putnama, zob. Odrowąż-Sypniewska (2006) i Fernández Moreno (2016). Artykuły Humberstone’a (1971) i Patemana (1983) to dwie z bardzo nielicznych prac rozpatrujących pojęcie i definicje języka z perspektywy rodzajów naturalnych. Zagadnienie to rozważam szerzej w Stalmaszczyk (w druku).

języka: teorię *instrumentalną*, w której język czemuś służy, a samo życie, zachowanie i funkcjonowanie człowieka, również mentalne, objaśniane jest bez odniesienia do języka, oraz teorię *konstytytywną*, w której język ustanawia znaczenia i kształtuje doświadczenie (zob. Taylor 2016: 3–4). Przedstawicielami pierwszego podejścia są według Taylora m.in. Thomas Hobbes, John Locke, Étienne Condillac, natomiast dla drugiego reprezentatywni są m.in. Johann Georg Hamann, Gottfried Herder oraz Wilhelm von Humboldt. W tej perspektywie, paradygmat komunikacyjny należy traktować jako przykład teorii instrumentalnej, natomiast paradygmat mentalistyczny jako egzemplifikację teorii konstytytywnej.

W zaproponowanej powyżej klasyfikacji ważna jest Ayerowska zmiana sposobu stawiania problemów, natomiast nie uważam, żeby tak postulowane paradygmaty musiały oferować podział zupełny, co więcej, sądzę, że paradygmaty mogą mieć charakter niejednorodny (możliwe jest również wchłanianie pewnych elementów paradygmatu wcześniejszego przez późniejszy, jak też przejęcie sprawdzonych sposobów argumentacji) i mogą współwystępować. Jednocześnie ważne jest przestrzeganie zasady niesprzeczności paradygmatycznej, a także eksplicytne przyjęcie konwencji badawczych i doprecyzowanie terminologii oraz metajęzyka²³.

Bibliografia

- Adamska-Sałaciak, A. 1995. „Paradigms and Linguistic Historiography”, [w:] E. Gussmann (red.), *Licensing in Syntax and Phonology*, Lublin: Folium, 239–248.
- Ayer, A. 1982/2000. *Filozofia w XX wieku*, przekł. T. Baszniak, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Barnard, A. 2000/2008. *Antropologia*, przekł. S. Szymański, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Berger, J. 1972/2008. *Sposoby widzenia*, przekł. M. Bryl, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Biłat, A. 2010. „Jaka ontologia języka?”, [w:] P. Stalmaszczyk (red.), *Metodologie językoznawstwa. Filozoficzne i empiryczne problemy w analizie języka*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 11–25.
- Bobrowski, I. 1993. *Językoznawstwo racjonalne*, Kraków: Instytut Języka Polskiego, Polska Akademia Nauk.

²³ Por. Gajda (2013: 9), według którego wspomniane powyżej nurty (systemowy, funkcjonalny i historyczny) „niekoniecznie muszą występować rozłącznie i sukcesywnie”, oraz Grochowski (2011: 17–20), który pisze na temat, z jednej strony, niejednorodności paradygmatu strukturalnego, a z drugiej, jego metodologicznego zdyscyplinowania. Zob. również uwagi Bobrowskiego (1993: 23–26) na temat wielości hipotez, gramatyk i modeli.

- Bobrowski, I. 1998. *Zaproszenie do językoznawstwa*, Kraków: Instytut Języka Polskiego, Polska Akademia Nauk.
- Bobrowski, I. 2015. *Problems of Methodology and Philosophy in Linguistics*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Burrell, G., Morgan, G. 1979. *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*, London: Heinemann Educational Books.
- Cedarbaum, D.G. 1983. „Paradigms”, *Studies in History and Philosophy of Science* 14 (3), 173–213.
- Chalmers, A. 1982/1997. *Czym jest to, co zwiemy nauką?*, przekł. A. Chmielewski, Wrocław: Wydawnictwo Siedmioróg.
- Chmielecki, K. 2018. *Widzenie przez kulturę. Wprowadzenie do teorii kultury wizualnej*, Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Chmielewski, A. 2014. *Niewspółmierność, nieprzekładalność, konflikt. Relatywizm we współczesnej filozofii analitycznej*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Chomsky, N. 1986. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*, New York: Praeger.
- Chomsky, N. 1995. „Language and nature”, *Mind* 104, 1–61.
- Chomsky, N. 2002. *On Nature and Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N. 2016. *What Kind of Creatures Are We?*, New York: Columbia University Press.
- Chruszczewski, P. 2011. *Językoznawstwo antropologiczne. Zadania i metody*, Wrocław: Oddział Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu.
- Chruszczewski, P. 2013. „Wybrane propozycje metodologiczne językoznawstwa antropologicznego”, [w:] P. Stalmaszczyk (red.), *Metodologie językoznawstwa. Ewolucja języka. Ewolucja teorii językoznawczych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 53–70.
- Cotnoir, A. 2019. „Logical Nihilism”, [w:] N. Pederson, N. Kellen, J. Wyatt (red.), *Pluralisms in Truth and Logic*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 301–329.
- Czernecka-Rej, B. 2018. „Pluralizm logiczny a relatywizm w logice”, *Diametros* 56, 51–68.
- De Mey, M. 1982. *The Cognitive Paradigm*, Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Duchliński, P. 2015. „Neutralność punktu wyjścia w metafizyce tomistycznej a założeniowość wiedzy”, *Rocznik Filozoficzny Ignatianum XXI* (2), 7–63.
- Duchliński, P. 2016. „Heurystyczna rola obrazów świata w przyjmowaniu faktów filozoficznych”, *Rocznik Filozoficzny Ignatianum XXII* (2), 139–178.
- Duranti, A. 1997. *Linguistic Anthropology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Duranti, A. 2003. „Language as culture in U.S. anthropology. Three paradigms”, *Current Anthropology* 44 (3), 323–347.
- Duranti, A. 2015. *The Anthropology of Intentions. Language in a World of Others*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fernández Moreno, L. 2016. *The Reference of Natural Kind Terms*, Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Feynman, R. 1963/1998. *The Meaning of It All. Thoughts of a Citizen-Scientist*, Reading, MA: Perseus Books.
- Fleck, L. 1986/2006. *Powstanie i rozwój faktu naukowego. Wprowadzenie do nauki o stylu myślowym i kolektywie myślowym*, przekł. M. Tuszkiewicz, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie. Przedruk w: L. Fleck, *Psychologia poznania naukowego* (Z. Cackowski i S. Symotiuk, red.), Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006, 29–163.
- Gajda, S. 1998. „Językoznawstwo na rozdrożu”, [w:] E. Jędrzejko (red.), *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 11–19.
- Gajda, S. 2013. „Lingwistyka XXI w.”, *Polonica* 33, 5–13.
- Gajda, S. 2016. „Granice języka a granice językoznawstwa”, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* LXXII, 23–36.
- Gamkrelidze, T.V. 2009. „Paradigms« in linguistics and the problem of the isomorphism between the genetic code & semiotic systems”, *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences* 3 (2), 194–197.
- Goodman, N. 1978/1997. *Jak tworzymy świat*, przekł. M. Szczubiałka, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Grochowski, M. 2011. „Strukturalizm i poststrukturalizm w polskim językoznawstwie synchronicznym (refleksje metodologiczne)”, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* LXVII, 15–28.
- Grucza, F. 1983/2017. *Zagadnienia metalingwistyki. Lingwistyka – jej przedmiot, lingwistyka stosowana*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Komunikacji Specjalistycznej i Interkulturowej Uniwersytet Warszawski.
- Hintikka, J. 1990. „Paradigms for Language Theory”, *Acta Philosophica Fennica* 49, 181–209.
- Hohol, M. 2013/2017. *Wyjaśnić umysł. Struktura teorii neurokognitywnych*, wydanie II, Kraków: Copernicus Center Press.
- Hudzik, J.P. 2017. *Wykłady z filozofii mediów. Podstawy nauk o komunikowaniu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Humberstone, L. 1971. „The class of human languages as a natural kind: some comments on the achievement of Chomsky”, *York Papers in Linguistics* 1, 114–121.
- Jankowski, K. 2016. „Ewolucja pojęcia paradygmatu w *Strukturze rewolucji naukowych* Thomasa S. Kuhna”, *Sofia* 16, 211–228.
- Jankowski, K. 2017. „Paradygmat jako podstawa normalnego uprawiania nauki: nauki społeczne a przyrodoznawstwo. Ujęcie Thomasa Samuela Kuhna”, *In Gremio* 11, 193–231.
- Jaszczolt, K. 1989. „Linguistics: accumulation or revolutions?”, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica* 21, 89–111.
- Jodkowski, K. 1987. „Paradygmat”, [w:] Z. Cackowski, J. Kmita, K. Szaniawski (red.), *Filozofia a nauka. Zarys encyklopedyczny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, 456–464.
- Jodkowski, K. 1990. *Wspólnoty uczonych, paradygmaty, rewolucje naukowe*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

- Kardela, H. 2011a. „Ile jest strukturalizmu w kognitywizmie lub czy istnieją rewolucje naukowe w językoznawstwie?”, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* LXVII, 51–70.
- Kardela, H. 2011b. „Ludwik Fleck’s thought style revisited. Where do facts in linguistics come from?”, [w:] P. Stalmaszczyk (red.), *Turning Points in the Philosophy of Language and Linguistics*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 129–146.
- Kiklewicz, A. 2011. „Profilowanie kontekstu w paradygmatach językoznawstwa”, [w:] P. Stalmaszczyk (red.), *Metodologie językoznawstwa. Od genu języka do dyskursu*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 83–110.
- Kiklewicz, A. 2016. „Granice i pogranicza (bezgranicza?) językoznawstwa”, *Prace Językoznawcze* 18 (2), 67–82.
- Kopczyńska, E. 2012. *Metoda i pasja. Antropologia kulturowa Franza Boasa*, Kraków: NOMOS.
- Krause, A. 2010. *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*, Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Krause, A. 2011. „Paradygmaty w pedagogice i jej dyscyplinach szczegółowych”, *Studia z Teorii Wychowania* 2 (2), 71–82.
- Kubinowski, D. 2019. „Metodologia badań pedagogicznych między normatywnością a opisowością”, [w:] J. Piekarski, D. Zając-Urbaniak, S. Pasikowski (red.), *Krytyka metodologiczna w praktyce tworzenia wiedzy*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 79–90.
- Kuhn, T. 1962/2001. *Struktura rewolucji naukowych*, przekł. H. Ostromęcka, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Lechniak, M. 2016. „Logika a językoznawstwo. Uwagi na marginesie dyskusji logików z językoznawcami”, *Roczniki Filozoficzne* LXIV (2), 29–44.
- Lewandowska-Tomaszczyk, B. 2008. „Czym jest język? Dzisiejsze kontrowersje w paradygmatach generatywnych i kognitywnych”, [w:] P. Stalmaszczyk (red.), *Metodologie językoznawstwa. Współczesne tendencje i kontrowersje*, Kraków: Lexis, 9–26.
- Madej, Z. 2011. „Paradygmaty i główny nurt w ekonomii”, *Ekonomista* 2, 161–182.
- Malinowski, G. 2007. *Logika ogólna*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Masterman, M. 1970. „The nature of a paradigm”, [w:] I. Lakatos, A. Musgrave (red.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press, 59–89.
- Motycka, A. 2005. „Filozofia a paradygmaty”, [w:] A. Motycka, *Rozum i intuicja w nauce. Zbiór rozpraw i szkiców filozoficznych*, Warszawa: Wydawnictwo Eneteia, 111–125.
- Niżnik, J. 1979. „Idea paradygmatu w naukach społecznych”, *Człowiek i światopogląd* 1, 143–150.
- Nowak, T. 2013. „Językoznawstwo współczesne na tle koncepcji programów badawczych I. Lakatosa”, *Linguistica Copernicana* 2 (10), 235–254.
- Odrawąż-Sypniewska, J. 2006. *Rodzaje naturalne. Rozważania z filozofii języka*, Warszawa: Semper.
- Ollivier, B. 2007/2010. *Nauki o komunikacji*, przekł. I. Piechnik, Warszawa: Oficyna Naukowa.

- Pateman, T. 1983. „What is a language?”, *Language & Communication* 3, 101–127.
- Pawłowski, A. 2010. „Empiryczne i ilościowe metody badań wobec naukowego statusu współczesnego językoznawstwa”, [w:] P. Stalmaszczyk (red.), *Metodologie językoznawstwa. Filozoficzne i empiryczne problemy w analizie języka*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 117–131.
- Percival, K.W. 1976. „The applicability of Kuhn’s paradigms to the history of linguistics”, *Language* 52 (2), 285–294.
- Popper, K. 1959/2002. *Logika odkrycia naukowego*, przekł. U. Niklas, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Putnam, H. 1983/1998. „Dlaczego świat nie jest wyrobem gotowym”, [w:] H. Putnam, *Wiele twarzy realizmu i inne eseje*, przekł. A. Grobler, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 225–262.
- Rogalski, A.K. 2012. *Logika języka a gramatyka. Gramatyka spekulatywna a wybrane współczesne teorie lingwistyczne*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Russell, G. 2018. „Logical nihilism: Could there be no logic?”, *Philosophical Issues* 28 (1), 308–324.
- Santana, C. 2016. „What is language?”, *Ergo* 3 (19), 501–523, <https://doi.org/10.3998/ergo.12405314.0003.019>
- Saussure, F. de 1916/1991. *Kurs językoznawstwa ogólnego*, przekł. K. Kasprzyk, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Słapek, D. 2017. *Rozważania metajęzykoznawcze*, Łódź: Zakład Językoznawstwa Angielskiego i Ogólnego UŁ i Primum Verbum.
- Sokal, A., Bricmont, J. 1998/2010. *Modne bzdury. O nadużywaniu pojęć z zakresu nauk ścisłych przez postmodernistycznych intelektualistów*, przekł. P. Amsterdamski, Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Stalmaszczyk, P. 2015. „Teorie naukowe jako teksty. O nieprzekładalności terminologii w teoriach językoznawczych”, [w:] A. Duszak, A. Jopek-Bosiacka, G. Kowalski (red.), *Tekst naukowy i jego przekład*, Kraków: Universitas, 17–35.
- Stalmaszczyk, P. 2018. „O paradygmatach w językoznawstwie (na przykładzie językoznawstwa generatywnego)”, *Linguistica Copernicana* 15, 37–59.
- Stalmaszczyk, P. (w druku). *Szkice z metodologii językoznawstwa i filozofii języka*.
- Stalmaszczyk, P. (red.) 2006. *Metodologie językoznawstwa. Podstawy teoretyczne*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Stalmaszczyk, P. (red.) 2008. *Metodologie językoznawstwa. Współczesne tendencje i kontrowersje*, Kraków: Lexis.
- Stalmaszczyk, P. (red.) 2010. *Metodologie językoznawstwa. Filozoficzne i empiryczne problemy w analizie języka*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Stalmaszczyk, P. (red.) 2011. *Metodologie językoznawstwa. Od genu języka do dyskursu*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Stalmaszczyk, P. (red.) 2013. *Metodologie językoznawstwa. Ewolucja języka. Ewolucja teorii językoznawczych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Starnawski, W. 2011. „Paradygmat pedagogiczny – podstawy, racje wyboru, specyfika”, *Studia z Teorii Wychowania* 2 (2), 60–70.

- Stonert, H. 1964. „Języki i teorie adekwatne z ontologią języka nauki”, *Studia Logica* XV, 49–73.
- Szlachcic, K. 2006. „Konwencje, style myślenia i relatywizm. Kilka uwag o sporze I. Dąbmska – L. Fleck”, *Studia Philosophica Wratislaviensia* 1 (1), 27–45.
- Tałasiewicz, M. 2006. *Filozofia składni*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Tarski, A. 1933/1995. „Pojęcie prawdy w językach nauk dedukcyjnych”, [w:] A. Tarski, *Pisma filozoficzno-logiczne*, t. 1, *Prawda*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 13–172.
- Taylor, Ch. 2016. *The Language Animal. The Full Shape of the Human Linguistic Capacity*, Cambridge, MA–London: The Belknap Press of the Harvard University Press.
- Tuchańska, B. 1987. „Kuhnowskie pojęcie paradygmatu a problem opisanego rozwoju nauki”, *Zagadnienia Naukoznawstwa* 23 (1), 69–84.
- Walczak, B. 2016. „Językoznawstwo – przodująca pod względem metodologicznym dyscyplina humanistyczna”, *Artes Humanae* 1, 87–96.
- Wąsik, Z. 1987. *Semiotyczny paradygmat językoznawstwa. Z zagadnień metodologicznego statusu lingwistycznych teorii znaku i znaczenia*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Zgółka, T. 1996. „Lingwistyka w paradygmatach. Kontynuacje i przełomy”, [w:] J. Pogonowski, T. Zgółka (red.), *Przyczynki do metodologii lingwistyki*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 157–165.
- Żmigrodzki, P. 2006. „Metalingwistyka”, [w:] P. Stalmaszczyk (red.), *Metodologie językoznawstwa. Podstawy teoretyczne*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 57–73.